

تجلی وحدت در مساجد جامع ایران عصر تیموری ایران، افغانستان، ازبکستان

چکیده

دین مبین اسلام، دینی فراگیر و ناظر بر همه ابعاد و جوانب زندگی و وجود انسان است و جز سلامت دین و دنیا و سعادت بشر و هدایتش در مسیر کمال، هدف دیگری را دنبال نمی‌کند. دین اسلام، همه‌ی فعالیت‌ها و خواست‌های بشر را در قالب تقرب به خدا شکل داده و نیازهای دنیوی او را نیز به صورت هدایت شده اصالت بخشیده، غیر آن را گمراهی می‌داند و طبعاً معماری نیز از این قاعده مستثنی نیست. معماران مسلمان، پس از قبول اسلام، مراتب دین‌باوری خود را در آثار خود آشکار نمودند. آنان از اثر معماری به عنوان وسیله‌ای برای تقرب به خدا بهره جسته و آیات قرآنی را جهت تزیینات کتیبه‌ای به عنوان پوششی زیبا و پر معنا برگزیدند. در تاریخ معماری اسلامی، عوامل گوناگونی در پدید آوردن بناهای مذهبی مؤثر بوده است. بر همین اساس، ساخت مساجد جامع به منظور برپایی نماز جمعه در تمام ادوار تاریخی ایران از جمله دوره‌ی تیموری مورد توجه بوده است.

از مهم‌ترین مشخصه‌های معماری مساجد جامع این دوران، پیوستگی و همراهی تزیینات کتیبه‌ها با آیات قرآنی است. در این میان، از جمله بخش‌های قرآن که بر پایه‌ی اصول دین و مفاهیم اسلامی در جهت تقویت وحدت اسلامی در تزیینات کتیبه‌ای مساجد جامع مورد استفاده قرار گرفته، سوره‌ی مبارکه‌ی جمعه است. این سوره، پس از بیان توحید و صفات خداوندی، بر به یادداشتن نماز جمعه تأکید می‌کند. طبق آنچه در این سوره آمده، نماز جمعه کنگره‌ی عظیم هفتگی مسلمین و بعد از مناسک حج، مهم‌ترین عامل در وحدت و همبستگی آنهاست. در این مقاله، کتیبه‌های مزین به سوره‌ی مبارکه‌ی جمعه در

مساجد جامع ایران عصر تیموری که شامل شهرهای هرات(در افغانستان کنونی)، سمرقند و بخارا(در ازبکستان کنونی) و یزد، کرمان، مشهد، اصفهان(در ایران کنونی) است، مورد بررسی قرار می‌گیرد. مهم‌ترین اهداف مقاله:

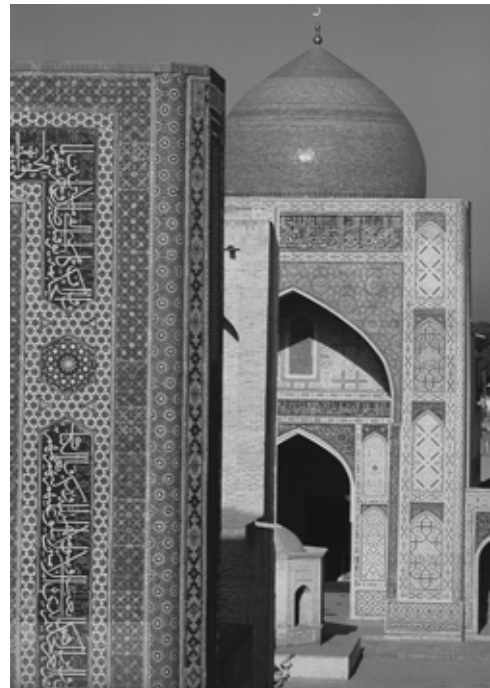
- کاربرد تجلی و منقبت سوره‌ی جمعه در تزیینات کتیبه‌ای مساجد جامع دوره‌ی تیموری.
 - شناخت کاربرد سوره جمعه در کتیبه‌های مساجد جمعه به عنوان عامل وحدت بخش مسلمین.
 - سؤالات: کتیبه‌نگاری در مساجد جامع از چه جایگاهی برخوردار است و رابطه‌ی آن با وحدت اسلامی چیست؟
 - استفاده از سوره‌ی جمعه در تزیینات مساجد جامع چگونه می‌تواند همچون عامل وحدت‌بخش مسلمین در جامعه عمل کند؟
- واژگان کلیدی:** کتیبه‌های قرآنی، مساجد جامع، وحدت اسلامی، سوره‌ی جمعه، دوره‌ی تیموری.

مقدمه

هم‌چنان که معماری اسلامی هنری است دارای اشکال مختلف، موضوعات تزیینی آن هم - مستقل از مواد به‌کار رفته، اندازه و تکنیک به‌کار رفته در آنها- طیف وسیعی را در برمی‌گیرد. هرگز فقط یک نوع تزیین برای یک نوع ساختمان یا هر اثر هنری دیگری استفاده نشده، بلکه بر عکس اصول تزیینی‌ای وجود دارد که کاملاً اسلامی بوده و در تمامی انواع ساختمان‌ها و دیگر آثار هنری در تمامی زمان‌ها به‌کار برده شده‌اند. تزیینات در تمامی انواع هنر اسلامی دارای نقش اصلی است و مانند پوششی بناها را در بر می‌گیرد. هدف اصلی از کاربرد آن

تصویر ۲: مسجد جامع بخارا، ایوان مدخل، آیه ۳ سوره جمعه، خط ثلث، دوره تیموری، منبع شماره ۸، ص ۱۰۵.

تصویر ۱: مسجد جامع بخارا، ایوان مدخل، آیه ۱ و ۲ سوره جمعه، خط ثلث، دوره تیموری، منبع شماره ۸، ص ۱۰۰.

جمعه، به عنوان نهادهای رسمی استفاده می‌شد. به کارگیری سوره‌ی جمعه در کتیبه‌های این مساجد به منظور حضور مسلمین جهت برپایی نماز جمعه و در نهایت ایجاد این پایگاه عظیم برای وحدت مسلمین می‌باشد. همچنین خداوند در سوره‌ی مبارکه‌ی جمعه ثواب بسیاری برای شنیدن خطبه و موعظه‌ی نماز جمعه در نظر گرفته است. در نتیجه ثواب خدای تعالی خیر حقیقی و دائمی و بدون انقطاع است. در این مقاله، معماری مساجد جامع دوره‌ی تیموری و نمونه‌هایی از کتیبه‌های مزین به سوره‌ی جمعه به همراه بخش‌های تفسیری مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جایگاه تزیینات در معماری مساجد جامع دوره‌ی تیموری

در دوره‌ی تیموری حدود بیست و نه مسجد جامع در تصرفات آن‌ها به عنوان مسجد جامع دسته‌بندی شده است که پاره‌ای از آن‌ها بناهایی کاملاً جدید بوده و برخی به صورت کامل بازسازی شده است. تنها تعداد کمی از این بناها جنبه‌ی رسمی داشته است. ورودی آن‌ها به خوبی مشخص شده و قسمت اعظم آن‌ها نیز دارای طرح محوری در راستای شبستان است.

در بسیاری از مساجد جامع، ورودی به واسطه‌ی پیش طاق باشکوه و برج‌هایی در گوشه‌های نما یا در چهار گوش آن‌ها برجستگی بیشتری یافته است. از میان آن‌ها، فقط مسجد جامع تیمور برج‌هایی در طرفین درگاه ورودی داشته که بدون شک، از معماری کاخ به عاریه گرفته شده است.

فضای صحن یا حیاط ممکن است زیاد وسیع نبوده یا نسبتاً کوچک باشد؛ ولی ظاهراً طبق قواعد معماری عصر سازمان داده شده و دارای دو یا چهار ایوان محوری است. طرح چهار ایوانی در ساخت مساجد جامع دوره‌ی تیموری نادرتر است و صحن‌های چهار ایوانی

بیش از آن که آشکار ساختن بنا باشد، پوشاندن آن است. از این جا ارتباط کامل بین اسلام با هنر و معماری کاربردی معنا می‌گیرد. بدین ترتیب، باید هنر اسلامی به شکلی تام و کلی در نظر گرفته شود، چون هر بنا و هر مضمونی تا حدودی از اصول مشترکی تبعیت می‌کنند. بناها و سایر آثار هنری، سبک‌ها و نمودهای مختلفی را به مرحله‌ی اجرا در می‌آورند اما ایده‌ها، اشکال و طرح‌های یکسان پیوسته تکرار می‌شوند.

بنابراین معماری، از برجسته‌ترین و شاخص‌ترین هنرهای هویت ساز ایران می‌باشد که از بسیاری هنرهای دیگر برای تکمیل پیام رسانی و خلق اثری بی‌نقص استفاده می‌کند. شکوه و زیبایی معماری ایران، به ویژه در دوران اسلامی، به تزیین و آرایش آن بستگی دارد. هنرهای والای اسلامی، از هنرهای تزیینی و کاربردی گرفته تا زیباترین بناهای مذهبی دارای اهمیت و اعتبار ویژه‌ای هستند.^۱

از جمله بناهایی که در معماری اسلامی از تزیینات بسیار باشکوهی برخوردار است، مساجد جامع می‌باشد. این مساجد به عنوان اصلی‌ترین بنای مذهبی هر شهر برای ادای فریضه‌ی نماز جمعه در نظر گرفته می‌شد و وسعت و مقیاس آن بسته به جمعیت شهر بود. از وقف‌نامه‌ی مسجد میرچخماق یزد^۲ که در سال ۸۴۱/۱۴۳۷ بنا شده، اطلاعاتی راجع به اعمالی که در درون یک مسجد جامع انجام گرفت، به دست می‌آید. تلاوت قرآن در تمام مدت بیست و چهار ساعت باید توسط هیأتی مرکب از دو نفر قاری صورت پذیرد. هر عصر جمعه شربت گوارایی برای مردم تهیه می‌شد و آن‌ها به سماع می‌پرداختند.^۳

نوع مصالح و تزیینات مساجد جامع از بهترین و زیباترین نوع بوده است؛ زیرا از مساجد جامع علاوه بر ادای فریضه‌ی نماز و نماز

تصویر ۳: مسجد جامع بخارا، ایوان مدخل، آیه ۲ و ۳ سوره جمعه، آیه ۱ و ۲ سوره فتح، خط ثلث، دوره تیموری، منبع شماره ۸، ص ۹۶.

تصویر ۴: مسجد جامع بخارا، تزیینات آجر و کاشی کاری، دوره تیموری، منبع شماره ۸، ص ۱۰۵.

دوره می‌باشد. بیشتر مضامین کتیبه‌های مساجد جامع را سوره‌های مبارکه‌ی جمعه و دیگر آیه‌ای که نشانی از اقامه‌ی نماز یا نشانه‌های وحدت و همبستگی میان مسلمین دارند، تشکیل می‌دهد.

بررسی سوره‌ی مبارکه‌ی جمعه

سوره‌ی جمعه با مضمون برپایی نماز جمعه و اجتماع جهانی مسلمین، کتیبه‌های بسیاری را مزین نموده است. این سوره در مدینه نازل شده و دارای ۱۱ آیه می‌باشد:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، يُسَبِّحُ اللَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۱) هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۲) وَأَخْرَجَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۳) ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۴) مَثَلِ الَّذِينَ حَمَلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلِ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۵) قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنْكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنُّوا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۶) وَلَا يَمَنُّونَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ (۷) قُلْ إِنْ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالَمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۸) فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۹) فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۱۰) وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۱۱)

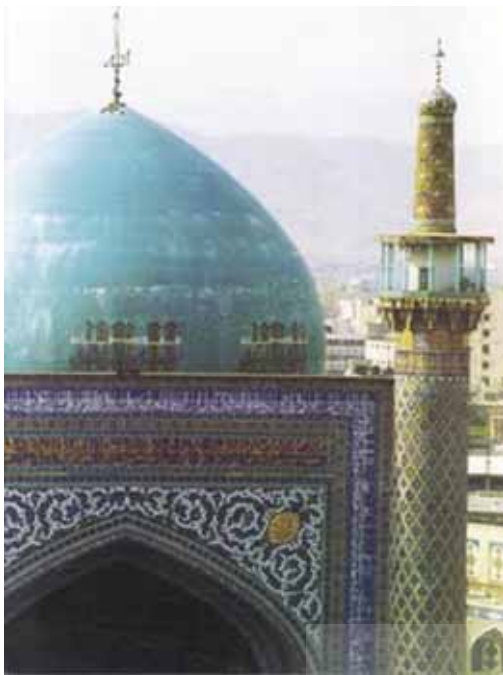
آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است خدایی را که پادشاه پاک ارجمند فرزانه است تسبیح می‌گویند (۱) اوست آن کس که در میان بی‌سوادان فرستاده‌ای از خودشان برانگیخت تا آیات او را بر آنان

بیشتر مربوط به بناهای خیلی بزرگ است. ضلع قبله نمای حیاط ممکن است با تقلیل تعداد رواق‌های چند دهانه‌ی معمول به دو دهانه‌ی منفرد در طرفین ایوان مقصوره، برجستگی بیشتری پیدا کند. شبستان معمولاً همیشه به صورت یک گنبدخانه‌ی بزرگ است که از ایوان مقصوره به طرف حیاط باز می‌شود. تیموریان مناره‌ی منفرد نمی‌ساختند. در این دوره، بسیاری از مساجد شهر هنوز از مناره‌های قدیمی استفاده می‌کردند و گاهی اوقات بنایی تازه مناره‌های کهنه را در بر می‌گرفت.^۴

در دوره‌ی تیموری، نفوذ تدریجی تصوف در عقاید والای اسلام، آشکارا بر نیازمندی‌های معمار و نتیجتاً بر شکل‌های معماری تأثیر گذاشت.^۵ تا جایی که آبی به عنوان رنگ اصلی به کار رفته در معماری این دوران، مورد پسند شعرای صوفی‌منش بوده است. رنگ‌های زرد و سبز به عنوان رنگ‌های مکمل آبی وارد لعاب کاشی شد. رنگ بادمجانی و قهوه‌ای در لعاب کاشی‌ها نقشی خنثی داشت و تا عهد قاجار نیز اندیشمندان از رنگ قرمز اجتناب می‌شد.^۶

با وجود تمام تفاوت‌هایی که در معماری ازمنه‌ی مختلف شاهد هستیم، جایگاه خوشنویسی در معماری را می‌توان به عنصری تزیینی که در تمام دوران‌ها برای یک‌دست کردن بناها در جهان اسلامی به کار می‌رفت، مشخص کرد. تقریباً بر سطوح تمامی بناهای اسلامی، کتیبه‌هایی با مضامین قرآنی، احادیث و یا دعا به چشم می‌خورد. بنابراین، نوشته‌های قرآنی به غیر از زیبایی کلام خداوند، معنای ویژه‌ای برای مسلمانان دارد؛ بدین شکل که یادآور حضور خداوند در اماکن مقدس می‌باشد.^۷

در این دوره، کتیبه‌ها در بسیاری از قسمت‌های مساجد به عنوان پوشش تزیینی به کار گرفته شده است. هم‌چنین آیات قرآنی و احادیثی از پیامبر و گاهی امام علی(ع)، از مضامین کتیبه‌هایی این

تصویر ۵: مسجد جامع اصفهان، ورودی باب الدشت، آیه تا ۳ سوره جمعه، خط ثلث، قرن دوم به بعد، منبع نگارنده.

تصویر ۶: مسجد جامع گوهرشاد، ایوان ورودی، آیات سوره جمعه، خط ثلث، دوره تیموری، منبع نگارنده.

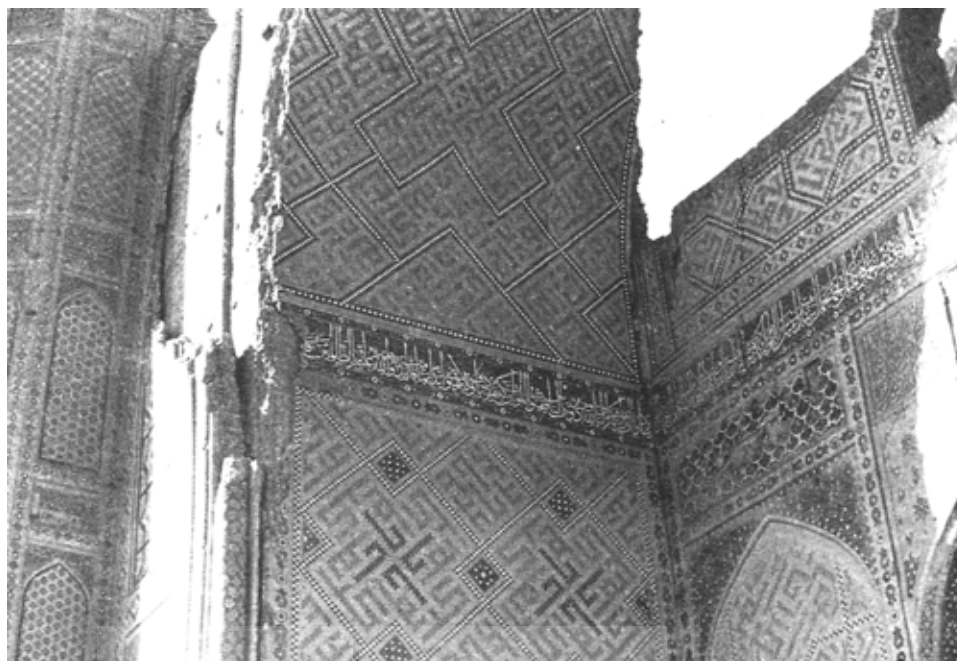
آخرتشان را و خدای تعالی بیان این مطلب را با تسبیح و ثنای بر خود آغاز کرد که در میان قومی امی، رسولی از خود آنان مبعوث کرد تا آیات او را بر آنان بخواند و با اعمال صالح و اخلاق پاک تزکیه‌شان کند و کتاب و حکمتشان بیاموزد و به همین منظور کتاب خدا و معارف دینش را به بهترین وجهی بر آنان و افرادی که به آنان ملحق می‌شوند و نسل‌های بعد از آنان تحمیل کرد^۸ و زنده‌شان داد از این که مثل یهود نباشند که خدای تعالی تورات را بر آنان تحمیل کرد، ولی آنان آن را حمل نکردند و به معارف آن معتقد نشدند و به احکامش عمل نکردند، در نتیجه مانند الاغی شدند که بارش کتاب باشد. در آخر به عنوان نتیجه دستور می‌دهد که وقتی بانگ نماز جمعه بلند می‌شود بازار و دادوستد را رها نموده، به سوی ذکر خدا بشتابند. و افرادی را که خلاف این دستور عمل می‌کنند و رسول خدا (صلی الله علیه و آله وسلم) را در حالی که مشغول خطبه نماز است رها نموده، به سوی دادوستد می‌روند، سرزنش می‌کند و این رفتار را نشانه‌ی آن می‌داند که این گونه افراد معارف کتاب خدا و احکامش را نپذیرفته‌اند.^۹

بررسی مضامین وحدت و هم‌بستگی در تزئینات مساجد جامع دوره تیموری

تجلی انوار حق که در عالم هستی و کاینات به ظهور رسیده، توسط هنرمند مسلمان در معماری جلوه‌گر شده است. معماران اسلامی با نیت نزدیکی به محبوب و قرب در جوار حضرت دوست کوشیده‌اند تا روح معنویت اسلامی را در بناهای خود به نمایش بگذارند و در تک‌تک اجزای آن مظاهر الهی را متجلی کنند. بدین جهت، نقشه‌ی بنا و تزئینات آن هم‌چون: حیاط بزرگ با حوضی در وسط آن، شبستان‌ها، محراب، گچ‌بری، کاشی‌کاری، آجرچینی، آیینه‌کاری، طاق، گنبد و منبر، همه مجموعه‌ای متحد و مطابق با

بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد و [آنان] قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند (۲) و [نیز بر جماعت‌هایی] دیگر از ایشان که هنوز به آنها نپیوسته‌اند و اوست ارجمند سنجیده‌کار (۳) این فضل خداست آن را به هر که بخواهد عطا می‌کند و خدا دارای فضل بسیار است (۴) مثل کسانی که [عمل به] تورات بر آنان بار شد [و بدان مکلف گردیدند] آن‌گاه آن را به کار نیستند همچون مثل خری است که کتاب‌هایی را بر پشت می‌کشد [و] چه زشت است وصف آن قومی که آیات خدا را به دروغ گرفتند و خدا مردم ستمگر را راه نمی‌نماید (۵) بگو ای کسانی که یهودی شده‌اید اگر پندارید که شما دوستان خدایید نه مردم دیگر پس اگر راست می‌گویید درخواست مرگ کنید (۶) و [لی] هرگز آن را به سبب آنچه از پیش به دست خویش کرده‌اند آرزو نخواهند کرد و خدا به [حال] ستمگران داناست (۷) بگو آن مرگی که از آن می‌گریزد قطعاً به سر وقت شما می‌آید آن‌گاه به سوی دانای نهران و آشکار بازگردانیده خواهید شد و به آنچه [در روی زمین] می‌گردید آگاه‌تان خواهد کرد (۸) به سوی ذکر خدا بشتابید و داد و ستد را واگذارید اگر بدانید این برای شما بهتر است (۹) و چون نماز گزارده شد در [روی] زمین پراکنده گردید و فضل خدا را جویا شوید و خدا را بسیار یاد کنید باشد که شما رستگار گردید (۱۰) و چون داد و ستد یا سرگرمی‌ای ببینند به سوی آن روی آور می‌شوند و تو را در حالی که ایستاده‌ای ترک می‌کنند بگو آنچه نزد خداست از سرگرمی و از داد و ستد بهتر است و خدا بهترین روزی دهندگان است (۱۱)

این سوره با بیانی کاملاً انگیزنده، مسلمین را وادار می‌کند که نسبت به نماز جمعه اهتمام بورزند، و آنچه جهت برپایی آن لازم است، فراهم سازند؛ چون نماز جمعه از شعائر بزرگ خدا است که تعظیم آن و اهتمام به آن، هم دنیای مردم را اصلاح می‌کند و هم

تصویر ۷: مسجد جامع
سمرقند، ایوان ورودی،
آیات ۶ و ۷ سوره جمعه،
خط ثلث، دوره تیموری،
منبع شماره ۳، ص ۷۶۳.

تفکر الهی است.^{۱۰}

سعید بمیرند.^{۱۲}

از جمله مساجدی که دارای پوشش تزیینی بسیار زیبا و بازمانده از دوره تیموری است، مسجد جامع بخارا می‌باشد. این بنا با کاشی‌های هفت‌رنگ و طرح‌های گل و گیاه و طرح‌های هندسی هزار بافت با ظرافت بسیار زیادی تزیین یافته که بیشترین بخش آن در دوران تیموری به وسیله الغ بیگ انجام شده است. از دیگر موارد تزیینی این مسجد وجود کتیبه‌های قرآنی است که در میان آن‌ها سوره جمعه بررسی قرار می‌گیرد. در میان تزیینات کاشی‌کاری بسیار زیبای ایوان مدخل مسجد، حاشیه ایوان را آیات سوره مبارکه‌ی جمعه مزین نموده است. در تصویر ۱، آیات ۱ و ۲ سوره مشاهده می‌شود. آیات در میان ترنج‌هایی به رنگ لاجوردی که به وسیله‌ی شمشه‌هایی به یکدیگر متصل‌اند، با خط ثلث به رنگ سفید نگارش شده است.

در بخش دیگری از ایوان مدخل مسجد جامع بخارا که در تصویر ۲ مشاهده می‌شود، آیه‌ی ۳ سوره جمعه با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی نگارش شده است. در این آیه خداوند می‌فرماید: خدای تعالی (پیامبر را) در میان مردم امی و مردمی دیگر که هنوز به آنان ملحق نشده‌اند مبعوث کرد و او (خداوند) عزیز است، یعنی غالبی است که هرگز در اراده‌اش مغلوب نمی‌شود و حکیم است، یعنی هیچ وقت کار لغو و گزاف نمی‌کند.

در تصویر ۳ که مربوط به قسمتی دیگر از مسجد جامع بخارا می‌باشد، آیه‌ی دوم و سوم همین سوره با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه‌ی لاجوردی نگارش شده است. علاوه بر آن، بر بخش عمودی کتیبه، آیه‌ی اول و دوم سوره فتح نگارش شده است: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا (۱) لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَ يُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا (۲) «ما تو را پیروزی بخشیدیم [چه] پیروزی درخشانی (۱) تا خداوند از گناه گذشته و آینده‌ی تو درگذرد و نعمت خود را بر تو تمام گرداند و تو را به راهی راست هدایت کند (۲)»

سوره‌ی جمعه با ذکر صفات باری تعالی آغاز می‌شود. «تسبیح» به معنای منزّه دانستن، «قدوس» به معنای نزهت و طهارت، کلمه‌ی «عزیز» به معنای مقتدری است که هرگز شکست نمی‌پذیرد و کلمه‌ی «حکیم» به معنای متقن، و کسی است که هیچ عملی از وی از جهل و گزاف ناشی نمی‌شود و هر چه می‌کند با علم می‌کند و برای آن مصالحی در نظر می‌گیرد.

آن‌چه مسلم است این که وجود آیاتی از سوره‌ی جمعه در مساجد جامع، گویای اهمیت برپایی نماز روز جمعه و اجتماع هفتگی مسلمین است. کتیبه‌های مزین شده به این آیات، از زیباترین کتیبه‌های مسجد جامع بخارا است. در فواصل قاب‌های ترنج، شش ضلعی‌هایی تعبیه شده است که درون آن چهار گل به رنگ سفید مشاهده می‌شود. در اطراف طرح نیز طرح‌های اسلیمی کل فضا را پوشانده است. در رنگ‌بندی اثر، لاجوردی و سفید، آبی، زرد و نارنجی مشاهده می‌شود. اطراف طاق ایوان نیز شمشه‌هایی که میان خطوط هندسی قرار دارند

این آیه‌ی شریفه مقدمه‌ای است برای آیه‌ی دوم سوره که می‌فرماید: غرض از بعثت او (پیامبر) این بود که مردم به کمال و به سعادت برسند و بعد از ضلالتی آشکار که داشتند، هدایت گردند.^{۱۱} این آیه به مقام تربیت مؤمنین توسط رسول خدا اشاره دارد و پیامبر به عنوان شخصی که اخلاق فاضله و اعمال صالحه را عادتشان کند، معرفی شده‌اند که مؤمنان در انسانیت خود به کمال برسند و حالشان در دنیا و آخرت استقامت یابد، سعید زندگی کنند و

تصویر ۹: مسجد جامع کرمان، محراب، ابتدای آیه ۹ و آیه الکرسی، خط ثلث و کوفی بنایی، دوره تیموری، منبع نگارنده.

تصویر ۸: مسجد جامع کرمان، محراب، آیات ۹ تا ۱۱ سوره جمعه، آیه الکرسی، خط ثلث و کوفی بنایی، دوره تیموری، منبع نگارنده.

و با طرح‌های اسلیمی تزیین شده‌اند، قابل مشاهده است. در تصویر ۴، شکوه معماری دوره تیموری متجلی است. ایوان رفیع با تزیینات آجرکاری، کاشی‌کاری و گاه تلفیق هر دو در این تصویر مشاهده می‌شود. مقرنس کاری بالای طاق ایوان و هم‌چنین درون طاق نماها، ظرافت آجرکاری و نحوه تزیین و برجسته‌نمایی کاشی‌ها در میان آجر را بازنمایی می‌کند. از نکات دیگر، دو قاب آجر و کاشی است که میان طاق‌نماها تعبیه شده‌اند. این طرح کوچک در دوره صفوی به صورت بزرگ‌تر در تزیینات مساجد جامع مورد استفاده قرار گرفته و درون آن را عبارات مذهبی پر می‌نموده است.^{۱۳}

نمونه دیگر، کتیبه‌ای متعلق به مسجد جامع اصفهان است. این مسجد از ساخته‌های دوره پیش از تیموری است که در دوره تیموری مورد مرمت قرار گرفته و بناهای دیگری بر آن افزوده شده است.

ورودی باب‌الدشت مسجد، به آیات اول تا آخر آیه سوم سوره مبارکه‌ی جمعه مزین شده است (تصویر ۵). این قسمت از بنا که از جمله قسمت‌های قدیمی مسجد است، از تزیینات کمتری برخوردار می‌باشد. هر چند حضور این آیه با خط ثلث جلی که به زیبایی نگارش شده جلوه‌ای خاص در تزیینات آن ایجاد نموده است؛ کمالین که منظور هنرمند در ایجاد این کتیبه میان طرح‌های ساده‌ی آجرکاری، جلوه‌گر نمودن آیه و جلب نظر حاضرین در نماز جمعه به آن می‌باشد.

از دیگر مساجد جامع دوره تیموری مسجد جامع گوهرشاد مشهد می‌باشد که در مجموعه آرامگاهی آستان قدس رضوی و در جنوب حرم مطهر واقع گردیده است. مسجد به علت ویژگی‌های ساختمانی و دارا بودن تزیینات غنی کاشی و کتیبه، از برجسته‌ترین

بناهای تاریخی ایران است. ساخت آن به همت گوهرشاد -همسر شاهرخ تیموری- و استادی قوام‌الدین شیرازی در سال ۸۲۱ به اتمام رسیده است.^{۱۴}

سوره جمعه که از مضامین کتیبه‌ای این مسجد می‌باشد، بر ایوان ورودی بنا نگارش شده است (تصویر ۶). در تصویر آیات ۴ و ۵ سوره جمعه که با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده است، مشاهده می‌شود. استفاده از این آیات در ورودی مساجد جامع به هماهنگی تزیینات و مفاهیم اسلامی نقش بسته در مساجد اشاره دارد. با این توضیح که در دوره تیموری، با وجود گسترش تکنیک‌های هنری در حیطه‌ی معماری اسلامی و خلق فزاینده‌ی تزیینات ظریف سطحی به کمک مواد براق و درخشان، لعاب‌ها، تکرارها، تضاد بافت‌ها و در نهایت ایجاد یک شم هشجاری در نوع تزیینات معماری، هنرمند هرگز از انتخاب متون کتیبه‌ای و درک اهمیت آن‌ها عاجز نگشته است. نکته‌ی جالب این‌که چنین احتمالی در کنار هنر معماری این دوران پیوسته از دلایل شهرت و شکوه و جلال آن نیز در نظر گرفته می‌شود.

چنان که از معنی آیه‌ی ۴ برمی‌آید، مبعث رسول خدا به عنوان امری بزرگ و قابل احترام معرفی شده و رسول خدا کسی است که به چنین امر بزرگ و فضل عظیم اختصاص یافته‌اند. پس این بعث و اینکه پیامبر خدا را بخواند و مردم را تزکیه کند و کتاب و حکم‌شان بیاموزد، خود فضل و عطایی است از خدای تعالی که به هر کس مشیت‌اش تعلق گیرد می‌دهد و مشیت‌اش تعلق گرفت که آن را به محمد (صلوات الله علیه) بدهد و خدا دارای فضلی عظیم است.^{۱۵}

در آیه‌ی ۵ نیز منظور از «کسانی که تورات تحمیل‌شان شد ولی آن را حمل نکردند» یهودیانی است که خدا تورات را بر پیامبر آنان موسی(ع) نازل کرد و او معارف و شرایع آن را تعلیم‌شان داد،

دو جهت بالا و پایین آن را نیز طرح‌های هندسی کاشی و آجرکاری فرا گرفته که در میان آن‌ها اسماء جلاله خداوند با خط کوفی بنایی نگارش شده است.

آیه‌ی شریفه‌ی ششم سوره، علیه یهود استدلال شده است. استدلالی که دروغ‌گویی یهود را در ادعایش که می‌گوید «ما اولیای خداییم و دوستان و پسران او هستیم» کاملاً آشکار می‌کند و خدای تعالی ادعاهای آنان را در قرآن حکایت کرده است. در این آیه خداوند به یهودیان پیشنهاد کرده‌اند اگر در این اعتقاداتان راسخ هستید، آرزوی مرگ کنید و خریدار آن باشید، برای اینکه ولی خدا و دوست او باید دوستدار لقای او باشد، شما که یقین دارید دوست خدایید، بهشت تنها از آن شما است و هیچ چیزی میان شما و بهشت و خدا حائل نمی‌شود.^{۱۶} خدای عزوجل بعد از پیشنهاد تمنای مرگ به یهودیان، به پیامبر خود خبر می‌دهد که این یهودیان هرگز تمنای مرگ نخواهند کرد و این تمنا نکردنشان را تعلیل می‌کند به آنچه در دنیا مرتکب شده‌اند.^{۱۷}

ذکر یاد خداوند و اهمیت برپایی نماز جمعه به عنوان نشانه‌ای از وحدت میان مسلمین در این بنای عظیم، به جنبه‌ی تعادل در هنر معماری اسلامی اشاره دارد. با وجود تزیینات ظریف در سطوح این بنا آیات قرآنی که درخور فضاسازی مساجد انتخاب می‌شوند، از برجسته‌ترین دلایل وجود این تعادل هستند. در این دست بناها، تزیینات به طور پیوسته، منعکس کننده و تقویت کننده‌ی طرح‌هایی هستند که یک پناهگاه آرام را برای چشم و فکر آن‌ها مهیا می‌سازد و هنری را خلق می‌کنند که پویا و فعال بوده و تغییر ناپذیر و باقی است. این گونه است که مساجد برای نمازگزار بهترین مکان جهت حضور قلب است.

از جمله مساجد دیگری که در دوره تیموری بنا شده، مسجد جامع کرمان است که در سال ۷۵۰ / ۱۳۴۹ ساخت آن آغاز و در سال ۱۳۵۴ / ۷۵۵ به پایان رسیده است. این بنا که با نقشه‌ی چهار ایوانی ساخته شده، در دوره‌های بعدی مرمت و بخش‌هایی از آن بازسازی شده است.

در تصویر ۸، محراب مسجد مشاهده می‌شود. قاب‌های کاشی‌کاری با طرح‌های هندسی منظم و پوشیده از طرح‌های اسلیمی، محراب با شکوه این مسجد را در برگرفته که آیات ۹ تا ۱۱ سوره جمعه نیز در میان تزیینات با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه‌ی تیره جلوه‌گر شده است.

این آیات به تشویق و تحریک مسلمانان به نماز جمعه، هنگامی که صدای اذان بر می‌خیزد، می‌پردازد و آن‌ها را به ترک بیع (خرید و فروش که در این جا نهی از هر عملی است که انسان را از نماز باز می‌دارد) دعوت می‌نماید.^{۱۸}

در ادامه پس از اقامه نماز جمعه و تمام شدن آن، متفرق شدن مردم بر روی زمین و مشغول شدن به کارهای روزانه برای به دست آوردن فضل خدا - یعنی رزق و روزی - از طرف خداوند به مسلمین امر شده است. اگر در میان همه‌ی کارهای روزانه فقط طلب رزق از

تصویر ۱۰: مسجد جامع هرات، آیه ۱۸ سوره توبه، آیه ۱۰ سوره جمعه، خط کوفی بنایی، دوره تیموری، منبع شماره ۷، ص ۱۹۱.

ولی رهایش کردند و به دستورات آن عمل ننموده‌اند. بنابراین خدای تعالی برایشان مثلی زد و آنها را به الاغی تشبیه کرد که کتاب‌هایی بر آن بار شده و خود آن حیوان هیچ آگاهی از معارف و حقایق آن کتاب‌ها ندارد و در نتیجه از حمل آن کتاب‌ها چیزی به جز خستگی برایش نمی‌ماند.

پس مسلمانان باید به امر دین اهتمام بورزند و در حرکات و سکنات خود مراقب خدا باشند و رسول او را بزرگ بدانند، احترام کنند و آنچه برایشان آورده ناچیز نگیرند و بترسند از اینکه خشم خدا آنان را بگیرد، همان طور که یهود را گرفت و آنان را جاهلانی ستمگر خواند و به خرابی که بار کتاب به دوش دارند تشبیه‌شان کرد.

حضور این مضامین در این بنای باشکوه که به پیشگاه خداوند اهدا شده، از قدس و نزهت معنوی بناهای معماری اسلامی خاصه مساجد جامع، حکایت دارد. در حقیقت معمار مسلمان در هر دوره، هر زیبایی را که در اطراف خویش می‌دید، اگر آن را در خور عظمت و جلال خداوندی می‌یافت، سعی می‌کرد تا به هنگام فرصت برای آن در مسجد جایی باز کند؛ آن چنان که طرح اسلیمی‌های نه چندان پیچیده که در دوره تیموری استفاده از آن آغاز شد و در دوره صفوی به اوج زیبایی رسید، گواهی از زیبااندیشی معمار مسلمان می‌کند. زیرا اندیشه او برگرفته از آیه‌ی، «اللَّهُ جَمِيلٌ وَ يُحِبُّ الْجَمَالَ» می‌باشد.

از دیگر مساجد دوره تیموری که سمبل قدرت تیمور و احتمالاً بزرگ‌ترین مسجد کل آسیای مرکزی است، مسجد جامع سمرقند یا مسجد بی بی خانم می‌باشد که تیمور آن را به افتخار همسرش ساخته است. دروازه‌های این مسجد ۳۵ متر ارتفاع دارد. در تصویر ۷، قسمتی از ایوان رفیع این مسجد مشاهده می‌شود که آیات ۶ و ۷ سوره جمعه با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه تیره نقر شده است و

تصویر ۱۱: مسجد جامع یزد، آیه ۱۸ سوره توبه، آیه ۹ تا ۱۱ سوره جمعه، خط ثلث، قرن هفتم به بعد، منبع نگارنده.

است که توسط گوهرشاد در سال ۱۴۳۸-۱۴۱۷/۸۴۱-۸۲۹ بنا شده است. آرایش فضاهای معماری این مسجد کاملاً مطابق با مساجد دوره تیموری انجام شده است که حیات در وسط عمارت قرار دارد.^{۳۲} در تصویر ۱۰، نمایی از یکی از ایوان‌های ورودی مسجد جامع هرات مشاهده می‌شود. تزیینات این بخش از بنا شامل طرح‌های طاق نما و طرح‌های هندسی مربع و مستطیل کاشی‌کاری می‌باشد که دو سوره از قرآن مجید به عنوان متون کتیبه‌ای قاب‌ها در نظر گرفته شده است.

در قاب سمت راست قسمتی از آیه ۱۸ سوره‌ی مبارکه توبه با خط بنایی به رنگ سیاه بر زمینه سفید نوشته شده است: *إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ أَمَنِ بِهِ خُذُوا زِينَتَكُمْ لِكُلِّ مَسْجِدٍ وَرِجَالِهِمْ وَأَنْتُمْ مُبْتَلَوْنَ بِهِ لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبُطُحِ كَذَلِكَ تُفْسَدُونَ* در قاب سمت چپ نیز قسمتی از آیه ۱۰ سوره‌ی جمعه با خط بنایی به رنگ سیاه بر زمینه‌ی سفید نوشته شده است: *فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ* «هنگامی که نماز گزارده شد در [روی] زمین پراکنده گردید»

این آیه به اهمیت برپایی نماز جمعه اشاره دارد که همانا پس از برگزاری نماز به کارهای روزانه پردازید. انتخاب این قسمت از آیه برای این قاب کاشی که در ورودی مسجد قرار دارد، تأکیدی است به برپا داشتن اصول اسلامی و نقش آن در زندگی که باید در رأس امور قرار گیرد.

از دیگر نمونه‌های تجلی سوره‌ی جمعه، ایوان مسجد جامع یزد می‌باشد. این مسجد از ساخته‌های دوره‌ی ایلخانی است که در دوره‌های بعد گسترش، تزیین و تجدید بنا یافته است. بیشتر کتیبه‌ها و کاشی‌کاری‌های این مسجد بازمانده از دوره‌ی تیموری است که برخی از آنها در دوره‌ی صفوی مرمت شده است.^{۳۳} در ایوان این مسجد، میان طرح‌های اسلیمی بر زمینه‌ی لاجوردی، آیات ۹ تا ۱۱ سوره‌ی جمعه با رنگ سفید و به خط ثلث نگارش یافته است (تصویر ۱۱). در میان آن نیز، آیه‌ی ۱۸ سوره‌ی توبه در طرح محراب بالای درهای چوبی ورودی، تأکیدی است بر ساخت مسجد به وسیله کسانی که به خداوند ایمان دارند: *إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ أَمَنِ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ* «مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند»

نتیجه‌گیری

واضح است که کتیبه‌نگاری در تزیینات مساجد جایگاه با ارزشی

طرف خداوند نام برده شده، برای این می‌باشد که در مقابل «بیع» قرار گیرد؛ لیکن از آن جایی که منظور از بیع همه‌ی کارهایی است که آدمی را از نماز جمعه باز می‌دارد، لاجرم باید گفت منظور از طلب رزق نیز همه‌ی کارهایی است که عطیه‌ی خدای تعالی را در پی دارد.^{۱۹}

اما در نظر گرفتن این آیات برای حاشیه‌ی محراب این مسجد، گواه یکی از ویژگی‌های مهم در معماری مساجد و به طور اخص مساجد جامع بوده و هست که همانا ایجاد حضور قلب در نمازگزار یا هر شخصی است که به دلایل مذهبی در آن جا حضور دارد و قصد او ارتباط و تمسک به معنویات است.

بنابراین، مهم‌ترین حالتی که نمازگزار باید به آن نایل آید، حضور قلب به هنگام ادای نماز و راز و نیاز با پروردگار است. در ثانی نیاز انسان به طور عام به تذکر است که بیش‌تر در موارد معنوی مدنظر است و تذکر اصول اسلامی، مبانی معنوی، ویژگی‌های صراط مستقیم و... را شامل می‌شود.^{۲۰} شاید هنرمند برای انتخاب این آیات در این مکان، علاوه بر ایجاد حضور قلب در نمازگزاران به اهمیت نماز جمعه و ایجاد وحدت میان مسلمین اشاره دارد.

در کنار سوره‌ی جمعه، آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره بقره که به «آیه الکرسی» شهرت دارند، به خط بنایی با رنگ قرمز، نگارش شده است. (تصویر ۹)

همانا حضور «آیه الکرسی» که به اسماء اعظم خداوند اشاره کرده و در آن صفاتی از صفات خداوند ذکر شده است،^{۲۱} در کنار سوره‌ی جمعه که انسان‌ها را به ذکر نام خداوند دعوت نموده است، بستگی تام دارد.

این آیات برجسته از قرآن که با ترکیب رنگ‌های گوناگون در میان قاب‌های کاشی‌کاری و در نتیجه مهارت، ذوق و سلیقه هنرمندان مؤمن ایرانی متجلی گردیده، تنها در سایه لطف و قدرت خداوندگار پدیدار گشته است.

از جمله مساجد جامع دیگر دوره تیموری، مسجد جامع هرات

دارد و کتیبه های گوناگونی که در مساجد به چشم می خورد، گواه این ادعاست. کلام مکتوب بدون هرگونه حضوری از عالم محسوس، به دور از تعصب در جهان اسلام که آیات و سوره های قرآن به مثابه کلام وحی الهی به شمار می آید، به شیواترین و زیباترین وجه ممکن که شایسته ی آن است، عینیت یافته است.

این کتیبه ها نشانی از لزوم تمسک به قرآن مجید در تمام وجوه زندگی است. هم چنین نشانی است از تذکر به مسلمانان و آمیختگی زندگی ایشان با قرآن کریم. از جمله سوره هایی که در شأن برگزاری نماز جمعه نازل شده است، سوره ی جمعه می باشد. همچنان که در تفسیر قسمت هایی از آن اشاره شد، این سوره در ابتدا به مبانی اصلی توحید، نبوت و معاد اشاره دارد و در ادامه به لزوم برگزاری نماز جمعه و فروگذار کردن کارها جهت اقامه ی نماز و به موقوف کردن انجام هر عملی به بعد از نماز اشاره دارد.

مهم ترین دلیل اهمیت ادای این فریضه ی بزرگ اسلامی، قبل از هر چیز آیات سوره ی جمعه است که به همه ی مسلمانان و اهل ایمان دستور می دهد به محض شنیدن اذان جمعه به سوی آن بشتابند و هر گونه کسب و کار و برنامه ی مزاحم را ترک گویند.

نماز جمعه قبل از هر چیز یک عبادت بزرگ دسته جمعی است و اثر عمومی عبادت را که تلطیف روح و جان و شستن دل از آلودگی های گناه و زدودن زنگار معصیت از قلب می باشد را در بر دارد.

در معماری مساجد جامع دوره ی تیموری که مساجد سمرقند، بخارا، هرات، اصفهان، یزد، کرمان و گوهرشاد مورد بررسی این مقاله بوده، توجه زیادی به حضور این سوره شده است. همان گونه که مشاهده شد، نقر، آیات سوره جمعه در ورودی و حاشیه ی محراب این مساجد گواه اهمیت آن می باشد.

آن چه مسلم است این که هدف از ساخت و ایجاد این بناهای رفیع مساجد جامع علاوه بر برگزاری نماز جمعه، ایجاد همبستگی و وحدت میان مسلمین است که نقش آفرینی سوره ی جمعه به عنوان یکی از مضامین قرآنی این مساجد، گواه اصلی حامیان و هنرمندان معمار بر این مهم است.

پانویست ها:

- ۱- آرتور اپهام پوپ: ترجمه ی غلامحسین افشار، معماری ایران، تهران: انتشارات فرهنگیان، ۱۳۷۳، ص ۸۸
- ۲- این بنا از آثار ارزشمند دوره ی تیموری است که ساخت آن « به فرمان جلال الدین چخماق _ در دوره ی شاهرخ تیموری - در سال ۸۴۱/۱۴۳۷ به اتمام رسیده است. بنای مسجد دارای کتیبه ها و کاشی کاری های معقلی بسیار زیبا می باشد. (پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی، مساجد تاریخی، تهران: موسسه انتشارات سوره، ۱۳۷۸، ص ۲۶۰)
- ۳- لیزا گلنیک. دونالد ویلبر. معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه ی کرامت الله افسر، محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴، ص ۸۰
- ۴- همان، ص ۱۲۷.

- ۵- همان، ص ۸۱
- ۶- همان، ص ۲۰۷
- ۷- مهناز شایسته فر. هنر شیعی، تهران: مرکز مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۹۱
- ۸- علامه طباطبایی. ترجمه ی تفسیر المیزان جلد ۱۹ ص ۴۴۷
- ۹- همان، ص ۴۴۵
- ۱۰- مهناز فولادوند. تجلی حقیقت در معماری خانه های خدا، ص ۴۷
- ۱۱- علامه طباطبایی. ترجمه ی تفسیر المیزان جلد ۱۹ ص ۴۴۵
- ۱۲- همان، ص ۴۴۷
- ۱۳- برای توضیح بیشتر و دیدن نمونه رک به مهناز شایسته فر، هنر شیعی، پیشین، صص ۱۷۵-۱۷۱
- ۱۴- پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی، مساجد تاریخی، پیشین، ص ۱۳۱
- ۱۵- علامه طباطبایی. ترجمه ی تفسیر المیزان جلد ۱۹، ص ۴۴۸
- ۱۶- همان، ص ۴۵۱
- ۱۷- همان، ص ۴۴۹
- ۱۸- همان، ص ۴۶۱
- ۱۹- همان، ص ۶۴۲
- ۲۰- رحیم نوبهار. معماری مسجد از دیدگاه متون دینی، مجموعه مقالات معماری، ج ۲، تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۷۸، ص ۲۴۳
- ۲۱- علامه طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۲، ص ۵۰۸
- ۲۲- لیزا گلنیک. دونالد ویلبر. معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، ص ۴۲۰
- ۲۳- پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی، پیشین، ص ۲۵۶

منابع

- ۱ - اپهام پوپ، آرتور. ترجمه ی غلامحسین افشار، معماری ایران، تهران: انتشارات فرهنگیان، ۱۳۷۳.
- ۲ - پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، دایره المعارف بناهای تاریخی دوره ی اسلامی، مساجد تاریخی، تهران: موسسه انتشارات سوره، ۱۳۷۸
- ۳ - گلنیک، لیزا، ویلبر، دونالد. معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه ی کرامت الله افسر، محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
- ۴ - شایسته فر، مهناز. هنر شیعی، تهران: مرکز مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
- ۵ - علامه طباطبایی. ترجمه ی تفسیر المیزان جلد ۱۹.
- ۶ - نوبهار، رحیم. معماری مسجد از دیدگاه متون دینی، مجموعه مقالات معماری، ج ۲، تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۷۸.
- ۷ - ماهر النقش، محمود. طرح و اجرا نقش در کاشی کاری ایران، جلد چهارم، تهران: انتشارات موزه رضا عباسی، ۱۳۶۲.
- 8- Chuvin, Pirre, Pegeorge, Gerand, Samarkand Bukhara khiva, original Published as Samarcande, Bokhara, Khiva, Editions Flammerion, 2001.